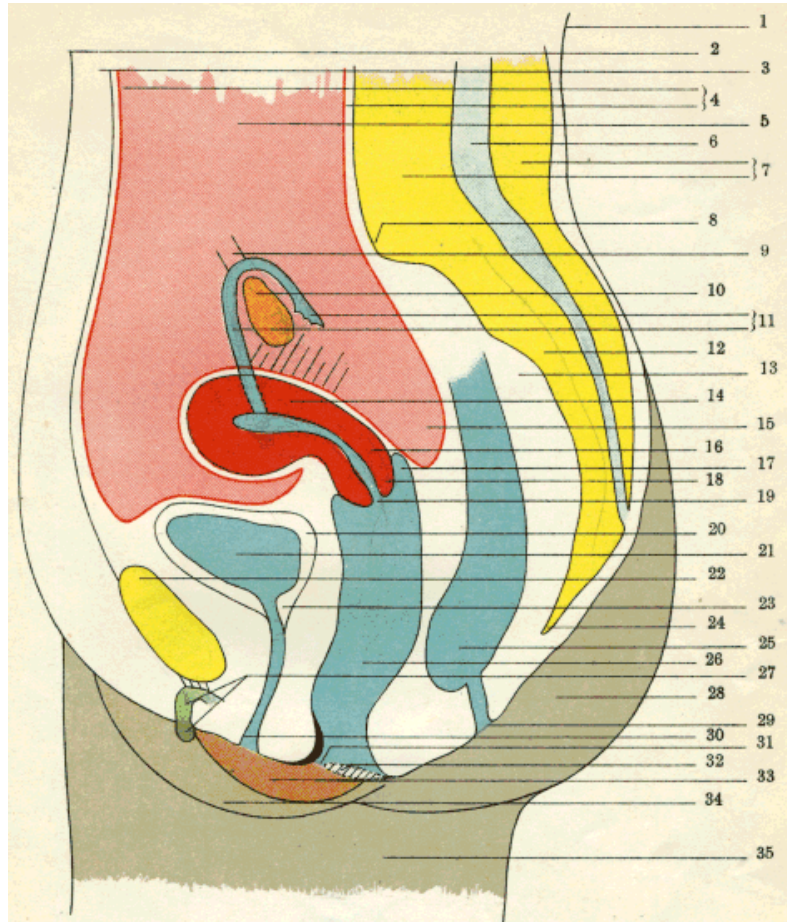

‘De schaduwzijde van het geslachtsleven’

Seksuele ethiek in Nederlandse voorlichtingsliteratuur in de eerste helft van de twintigste eeuw.

Jasmijn Kemp, s1057407

Bachelorwerkstuk Geschiedenis

Faculteit der Letteren, Radboud Universiteit Nijmegen

Onder begeleiding van Onessa Novak

15 augustus 2023

10000 woorden

---

¹ Th. H. van de Velde, *Het volkomen huwelijk: een studie omtrent zijn physiologie en zijn techniek voor den arts en den echtgenoot geschreven* (14e druk; Amsterdam 1935) plaat II.

Inhoudsopgave

Inleiding.....	2
Biologische kennis.....	9
Seksuele ethiek.....	15
Ethiek in voorlichtingsliteratuur.....	21
Conclusie.....	27
Bibliografie.....	29
Primaire bronnen.....	29
Literatuur.....	29

Inleiding

Tegenwoordig wordt seksuele voorlichting op school gegeven, al in het basisonderwijs. Dit is niet altijd het geval geweest, vroeger was deze voorlichting uitsluitend de verantwoordelijkheid van de ouders. In de eerste helft van de twintigste eeuw waren er voorlichtingsboeken en pamfletten te koop over seksuele voorlichting. Het beoogde publiek verschilde per boek. Sommige boeken richtten zich tot de ouders en legden uit vanaf welke leeftijd en hoe ze hun kinderen voorlichting moesten geven. Andere boeken richtten zich op verloofde koppels, om ze alle kennis over dit aspect van het huwelijk bij te brengen.

Het debat omtrent seksuele voorlichting begon al in de achttiende eeuw, met pogingen van verlichte denkers om opener met kinderen over seksualiteit te praten. Het debat vond zijn hoogtepunt tussen 1890 en 1970, waarin in verschillende fases grote veranderingen in het denken over seksuele voorlichting ontstonden.² In de tweede helft van de negentiende eeuw ontstond het vraagstuk over de bevolkingsgroei en armoede. Het resultaat was dat er een debat omtrent geboortebeperving ontstond, wat uiteindelijk resulteerde in het grotere vraagstuk over de seksuele ethiek en het ‘toelaten van lusten zonder lasten’.³ Seksuele ethiek betreft gedachten, normen en waarden, over wat wel en niet ‘juist’ is binnen het onderwerp seksualiteit. Deze ideeën zijn onderdeel van een bepaalde maatschappij en tijdsperiode en kunnen hierdoor verschillen per periode en plaats.⁴ Rond 1900 werd ook het vraagstuk over de seksuele voorlichting onderdeel van het debat over seksualiteit. De toename van het praten over seksualiteit, in combinatie met het Reform-denken van het einde van de negentiende eeuw, zorgde voor een toename van de zorgen omtrent seksuele opvoeding. Het Reform-denken was onderdeel van een periode rond de eeuwwisseling waarin op veel gebieden het enthousiaste idee was ontstaan dat de wereld te vernieuwen was. Vanuit allerlei hoeken, zoals de socialisten, feministen en hervormers, begonnen ideeën geopperd te worden over seksuele voorlichting en seksuele ethiek.⁵

Het debat rondom seksuele voorlichting werd verder bevorderd door de seksuologie, de wetenschap van de menselijke seksualiteit. Seksualiteit ging door deze nieuwe wetenschap meer vanuit een medisch en psychologisch perspectief bekeken worden, in tegenstelling tot het religieus-morele en juridische perspectief dat daarvoor de bovenhand had. Door de ontwikkelingen in de seksuologie veranderde daardoor, in ieder geval in medische kringen, de ideeën rondom seksuele ethiek.⁶ De bekendste seksuologen uit deze tijd kwamen uit Duitsland. Seksuologen als Magnus

---

² H.Q. Röling, *Gevreesde vragen: geschiedenis van de seksuele opvoeding in Nederland* (Amsterdam 1994) 1.

³ H.Q. Röling, *‘De tragedie van het geslachtsleven’: Dr. J. Rutgers (1850-1924) en de Nieuw-Malthusiaanse Bond (opgericht 1881)* (Amsterdam 1987) 15.

⁴ R.L. Wolkoff, *The ethics of sex: individuality and the social order in early twentieth century American sexual advice literature* (Michigan 1974) 1.

⁵ Röling, *Gevreesde vragen*, 11.

⁶ L. Gijs en K. Slob, ‘De geschiedenis van de seksuologie: een kennismaking’ in: L. Gijs en W.L. Gianotten eds., *Seksuologie* (Houten 2009) 23-43, aldaar 23.

Hirschfeld, die tevens de oprichter was van de *World League for Sexual Reform* (WLSR), hebben met hun werk een positieve invloed gehad op het aanzien van homoseksualiteit.⁷ Veel kennis over zowel de seksuologie in deze periode als over Hirschfeld zelf is verloren gegaan tijdens de verbranding van zijn archief door de nazi's in 1933.⁸

De eerste helft van de twintigste eeuw was een tijd met veel ontwikkelingen op het gebied van seksualiteit en seksuele voorlichting. In dit onderzoek zal de relatie tussen de seksuele ethiek en de veranderingen in de biologische kennis over seksualiteit in de Nederlandse seksuele voorlichting centraal staan. Rondom seksuele ethiek ontstonden er verschillende stromingen met verschillende opvattingen, hier zal ook aandacht aan worden besteed.

Status Quaestionis

Dit onderzoek wordt ingebed in de bredere context van de gendergeschiedenis. Voor dit onderzoek zijn twee ontwikkelingen in de gendergeschiedenis van belang. Historici als Joan Scott en Judith Butler definieerden gender vanaf de jaren tachtig als iets dat geconstrueerd en performatief is, als iets wat niet natuurlijk aangeboren is.^{9,10} Thomas Laqueur concludeerde in zijn werk *Making Sex: Body and Gender from the Greeks to Freud* (1990) dat er in de achttiende eeuw een verschuiving van een 'one-sex model' naar een 'two-sex model' waar te nemen is. Dit hield in dat er een theorie ontstond over het bestaan van twee seksen, terwijl voorheen gedacht werd dat er maar één geslacht bestond. Voor de achttiende eeuw werd het mannelijk en vrouwelijk lichaam gezien als hetzelfde, hoewel de vrouw wel inferieur was. Na de achttiende eeuw werden de verschillen tussen de lichamen benadrukt en veranderde daarmee ook de manier waarop er naar gender en vrouwelijke seksualiteit gekeken werd.¹¹

De werken over de geschiedenis van de seksuologie richten zich voornamelijk op Europa en in het bijzonder op Duitsland, waar veel ontwikkelingen in de seksuologie hun oorsprong vonden. De focus ligt daarnaast voornamelijk op de eerste seksuologen en hun bijdrage aan de biologische kennis over seksualiteit. In veel werken wordt hun bijdrage aan het toenmalige debat omtrent homoseksualiteit, aan het begin van de twintigste eeuw, benoemd. Zo benadrukt Gert Hekma in zijn werk *Geschiedenis der seksuologie, sociologie van de seksualiteit* (1985) de rol die de seksuologie heeft gehad op het pathologiseren van de homoseksualiteit, homoseksualiteit ging gezien worden als een biologisch fenomeen.¹² Daarnaast is er in dit debat aandacht voor het feit dat een deel van de

---

⁷ Gijs en Slob, 'De geschiedenis van de seksuologie', 25.

⁸ H. Bauer, *The Hirschfeld Archives: violence, death and modern queer culture* (Philadelphia 2017) 78.

⁹ J. Scott, 'Gender: A Useful Category of Historical Analysis', *The American Historical Review* 91:5 (1986) 1053-1075, aldaar 1067.

¹⁰ J. Butler, 'Performative acts and gender constitution: An essay in phenomenology and feminist theory', *Theatre journal* 40:4 (1988) 519-531, aldaar 526.

¹¹ T. Laqueur, *Making sex: Body and Gender from the Greeks to Freud* (Cambridge 1992).

¹² G. Hekma, 'Geschiedenis der seksuologie, sociologie van seksualiteit', *Sociologische Gids* 32:5-6 (1985) 352-370, aldaar 365.

bronnen verloren is gegaan in de Tweede Wereldoorlog. De werken van Nicholas Matte en Erwin J. Haeberle wijden bijvoorbeeld uit over hoe de huidige wetenschappelijke literatuur over de geschiedenis van de seksuologie niet volledig is en soms zelfs foutieve informatie bevat door de vernietiging van belangrijke bronnen.¹³ Historicus Kirsten Leng bekritiseert in haar werk *Historicising Compulsory 'Able-bodiedness'* (2019) de bestaande historiografie over de seksuologie door te stellen dat vrouwen en vrouwelijke contributies in de twintigste eeuw niet voorkomen in de geschiedschrijving.¹⁴

Wat betreft de geschiedenis van seksuele voorlichting, concentreren wetenschappelijke publicaties zich grotendeels op de Verenigde Staten en de twintigste eeuw. Ze bespreken voornamelijk de manier waarop veranderingen in de cultuur en de politiek de seksuele voorlichting beïnvloeden. De precieze inhoud van materiaal met seksuele voorlichting uit een bepaalde periode (boeken, pamfletten, gidsen) wordt daarbij minder uitgelicht. Julian Carter tracht met zijn essay *Birds, Bees and Venereal Disease* deze kant te belichten, door inhoudelijk te kijken naar de voorlichting en hiermee kritiek te leveren op de zogenaamde progressiviteit van de seksuele voorlichting in de Verenigde Staten tussen 1910 en 1940.¹⁵ Peter Laipson onderzocht hoe voorspel in Amerikaanse huwelijksgidsen tussen 1900 en 1925 beschreven werd, waarin hij concludeert dat in deze gidsen genot voor beide partners aan bod kwam.¹⁶ Ook historicus Jessamyn Neuhaus gebruikt in haar onderzoek Amerikaanse huwelijksgidsen, omdat zij van mening is dat de seksuele normen en genderpatronen van de samenleving, maar vooral van de artsen die ze schreven, terug te vinden zijn in deze gidsen.¹⁷ Zij bouwt daarmee voort op het werk van Peter Laipson, die concludeert dat dit soort gidsen een plaats van genderconflicten was. Seksualiteit werd gereguleerd en ingeperkt in de gidsen, maar er was wel tot op zekere hoogte meer ruimte voor vrouwelijke seksualiteit.¹⁸

Seksuele voorlichting in Nederland en Vlaanderen is voornamelijk belicht door de pedagoog Hugo Röling. Röling publiceerde verscheidene werken over seksuele voorlichting in de twintigste eeuw, zowel over voorlichting van scholen als voorlichting vanuit ouders. In zijn werken *Gevreesde Vragen: Geschiedenis van de seksuele opvoeding in Nederland* (1994) en *The Problem of Sex Education in the Netherlands in the Twentieth Century* (2003) geeft hij een chronologisch overzicht van de verschillende stromingen en politieke opvattingen binnen de seksuele opvoeding in de

---

¹³ N. Matte, 'International sexual reform and sexology in Europe, 1897-1933', *Canadian Bulletin of Medical History* 22:2 (2005) 253-270, aldaar 254; E.J. Haeberle, 'The history and concept of sexology', *Journal of Sex Education and Therapy* 5:2 (1979) 68-71, aldaar 70.

¹⁴ K. Leng, 'Historicising "compulsory able-bodiedness": The history of sexology meets queer disability studies', *Gender & History* 31:2 (2019) 319-333, aldaar 320.

¹⁵ J.B. Carter, 'Birds, bees and venereal disease: Toward an intellectual history of sex education', *Journal of the History of Sexuality* 10:2 (2001) 213-249, aldaar 214.

¹⁶ P. Laipson, "'Kiss without shame, for she desires it": sexual foreplay in American marital advice literature, 1900-1925', *Journal of Social History* (1996) 507-525, aldaar 509.

¹⁷ J. Neuhaus, 'The importance of being orgasmic: Sexuality, gender and marital sex manuals in the United States, 1920-1963', *Journal of the History of Sexuality* 9:4 (2000) 447-473, aldaar 448.

¹⁸ P. Laipson, "'Kiss without shame, for she desires it'", 512.

twintigste eeuw. Hij concludeert dat in het begin van de twintigste eeuw seksuele voorlichting beknopt was en dat onderwerpen als geslachtsziekten niet werden besproken.¹⁹

Door de Reformbeweging rond 1900 was er een stijging in voorlichtingsliteratuur.²⁰ Na 1910 ontstonden er campagnes tegen deze voorlichting, vanaf de jaren twintig gingen ook prominente artsen zich uitspreken tegen voorlichting en seksuele hervorming.²¹ Tot 1940 bleef de vraag in hoeverre je mensen voor moest lichten een dilemma. Na de Tweede Wereldoorlog was deze aversie moeilijk vol te houden door de verandering van normen en waarden omtrent seksualiteit in de samenleving en werd voorlichting wijder verspreid.²²

Vooraf *Gevreesde Vragen* is een invloedrijk werk, andere auteurs hebben dit werk gebruikt om voort te bouwen en inhoudelijk te kijken naar specifieke ontwikkelingen binnen de seksuele voorlichting. In Rölings werk *The Experience of Sex Education in the Netherlands and Flanders in Childhood Memories from the First Half of the Twentieth Century* (2009) verdiept hij zijn chronologische overzichten door te kijken naar hoe kinderen in het begin van de twintigste eeuw hun seksuele voorlichting hebben ervaren. Hierin besteedt hij onder andere aandacht aan het effect dat (het gebrek aan) deze seksuele voorlichting heeft gehad op hun verdere leven.²³

Onderzoek naar seksuele ethiek van de twintigste eeuw richt zich voornamelijk op de grote veranderingen rondom dit thema. Verder is dit, in tegenstelling tot de wetenschappelijke literatuur over seksuele voorlichting, grotendeels gericht op individuele landen en specifieke periodes. Zo schreef Dagmar Herzog *Sex after fascism: Memory and morality in twentieth-century Germany* (2005), waarin ze kritiek uit op het idee in de bestaande historiografie dat het naziregime negatief tegenover seks stond.²⁴ Een ander voorbeeld hiervan is Tracie Matysiks werk *Reforming the Moral Subject: Ethics and Sexuality in Central Europe, 1890-1930*, waarin ze kijkt naar de geschiedenis van de ethiek in Duitssprekende gebieden in de periode rond de eeuwwisseling.²⁵

De literatuur over seksuele ethiek in Nederland in het begin van de twintigste eeuw valt op te delen in twee thema's. Een deel van de wetenschappelijke literatuur beschrijft de invloed die de Nederlanders uitoefenden in de voormalige koloniën. Zo beschrijft Ann Laura Stoler in *Making Empire Respectable* hoe de pogingen om de seksuele moraliteit in de koloniën te veranderen deels een poging waren van de Nederlanders om het verschil tussen de gekoloniseerde en kolonisator te

---

¹⁹ H.Q. Röling, 'The Problem of Sex Education in the Netherlands in the Twentieth Century' in: Marijke Gijswijt-Hofstra en Hilary Marland eds., *Cultures in child health in Britain and the Netherlands in the twentieth century* (Leiden 2003) 243-263, aldaar 258.

²⁰ Röling, *Gevreesde vragen*, 11.

²¹ Ibidem, 209.

²² Ibidem, 38.

²³ H.Q. Röling, 'The Experience of Sex Education in the Netherlands and Flanders in Childhood Memories from the First Half of the Twentieth Century' in: Lutz Sauerteig en Roger Davidson eds., *Shaping sexual knowledge: A cultural history of sex education in twentieth century Europe* (New York 2009) 248-262, aldaar 236.

²⁴ D. Herzog, *Sex after fascism: Memory and morality in twentieth-century Germany* (Princeton 2005).

²⁵ T. Matysik, *Reforming the Moral Subject: Ethics and Sexuality in Central Europe, 1890-1930* (Ithaca 2008).

verduidelijken. Gender en afkomst hadden hierdoor grote invloed op de seksuele moraliteit, de normen en waarden rondom seksualiteit waren niet voor iedereen hetzelfde.²⁶

Het andere deel van de literatuur over seksuele ethiek gaat over de moraliteit in Nederland, en hoe deze veranderende moraliteit doorwerkte in de seksuele voorlichting. Er zijn twee sociale stromingen in het begin van de twintigste eeuw die uitgelicht worden in wetenschappelijke literatuur over seksuele voorlichting: de Nieuw-Malthusiaanse Bond en de Rein Leven Beweging. De werken van Annemiek de Groot en Hugo Röling bespreken deze stromingen, hun ontwikkelingen en hun invloed op het debat over seksualiteit in Nederland.²⁷ Röling beschrijft in zijn werk dat er wel rekening gehouden moet worden met de verschillende stromingen binnen de literatuur over seksualiteit en de seksuele ethiek. Het feministische perspectief let hierbij vooral op hoe gender invloed heeft op de veranderingen in de seksuele moraal, terwijl het socialistisch perspectief dit probeert te verklaren door middel van klassenverschillen. In de literatuur over seksuele ethiek ligt de nadruk meer op gender en verschillen in moraliteit dan in de literatuur over seksuele voorlichting.²⁸ Overigens blijft het aspect van Nederlandse seksuele voorlichting onderbelicht, wetenschappelijke literatuur beslaat voornamelijk veranderende normen en waarden rondom seksualiteit. Opvallend aan de literatuur over Nederlandse seksuele voorlichting en seksuele ethiek is daarnaast dat niet of nauwelijks het debat aangegaan wordt met andere auteurs, auteurs bouwen voornamelijk voort op eerdere publicaties.

Wat betreft bronnenselectie in de literatuur over Nederlandse seksuele opvoeding valt op dat, in tegenstelling tot de huwelijksgidsen die in de Amerikaanse literatuur behandeld worden, voornamelijk gebruik wordt gemaakt van bronnen bedoeld voor ouders. Zo bekijkt Röling in zijn werk *Gevreesde Vragen* voorlichtingsboeken die vertellen hoe ouders met hun kinderen over seksualiteit moeten praten. Hierbij laat hij voorlichtingsliteratuur zoals huwelijksgidsen, bedoeld voor aanstaande echtgenoten, buiten beschouwing.²⁹ De socioloog Cas Wouters heeft in zijn werk *Seks en de seksen voor en na de Seksuele Revolutie* (2005) een andere aanpak gebruikt. Hij schetst in dit werk een internationale vergelijking van twintigste-eeuwse manieren- en adviesliteratuur, waarin hij de Engelse, Duitse, Nederlandse en Amerikaanse adviesliteratuur bespreekt.³⁰

Binnen de literatuur over seksuele voorlichting en ethiek in Nederland valt een aantal methodes te herkennen. Een deel van de literatuur bevat een chronologisch overzicht van grotere veranderingen binnen de seksuele voorlichting of seksuele moraliteit. Hierin wordt weinig aandacht besteed aan de verdere inhoud van de seksuele voorlichting, enkel de boodschap wordt kort

---

²⁶ A.L. Stoler, 'Making empire respectable: the politics of race and sexual morality in the 20th-century colonial cultures', *American ethnologist* 16:4 (1989) 634-660, aldaar 651.

²⁷ A. de Groot, 'De lust tot last. De Rein Leven Beweging als pionier in de strijd om de nieuwe mens', *Groniek* 20 (1993) 55-64 en H.Q. Röling, '*De tragedie van het geslachtsleven*: Dr. J. Rutgers (1850-1924) en de Nieuw-Malthusiaanse Bond (opgericht 1881) (Amsterdam 1987).

²⁸ Röling, *De tragedie van het geslachtsleven*, 17.

²⁹ Röling, *Gevreesde vragen*, 232.

³⁰ C. Wouters, 'Seks en de seksen vóór en na de Seksuele Revolutie' in: S.W. Couwenberg ed., *Seksuele revolutie ter discussie. Van Phil Bloom tot Sex and the City* (Budel 2005) 106-127.

samengevat, zoals in Rölings werk *Gevreesde Vragen* (1994). Andere literatuur richt zich specifiek op één stroming, zoals bijvoorbeeld de Nieuw-Malthusiaanse Bond in het werk van Annemiek de Groot, *De lust tot last* (1993). Hierin bespreekt zij de opkomst en ontwikkelingen van de Rein Leven Beweging aan de hand van publicaties van het tijdschrift van de Rein Leven Beweging.³¹ Een analyse van specifieke bronnen, specifieke case-studies, ontbreekt tot nu toe in de literatuur over Nederlandse seksuele voorlichting in de twintigste eeuw.

Methodes

Voor dit onderzoek zal gebruik worden gemaakt van tijdschriften, seksuele voorlichtingsboeken en boeken over seksuele ethiek. Deze bronnen zijn beschikbaar gemaakt door Delpher, Nederlandse archieven en de bibliotheken. Dit houdt in dat ze ten eerste beïnvloed zijn door de selectie van deze instellingen, niet al het materiaal over seksuele opvoeding in Nederland is beschikbaar. Daarnaast wordt ook door het gebruik van zoektermen een selectie gemaakt van de bronnen. De termen met betrekking tot seksuele voorlichting die voor dit onderzoek gebruikt zullen worden zijn onder andere: ‘seksuele opvoeding’, ‘seksuele ethiek’ en ‘seksuele voorlichting’. Tevens is het noodzakelijk om voor dit onderzoek een selectie van bronnen te maken. Na het toepassen van de voornoemde zoektermen is een selectie gemaakt van voorlichtingsboeken die in de periode 1900-1950 gepubliceerd zijn en zich voornamelijk richten op (jong)volwassenen, met als resultaat een selectie van zes voorlichtingsboeken die in dit onderzoek zullen worden geanalyseerd. Tevens zijn er vier publicaties over seksuele ethiek en enkele tijdschriften uit dezelfde periode onderzocht. In de tijdschriften werd voornamelijk over seksuele ethiek geschreven en in mindere mate over seksuele voorlichting.

Röling stelt in zijn werk *Gevreesde vragen* dat bronnen niet erg beïnvloed waren door verzuiling, dat er meer gemeenschappelijks in de seksuele opvoeding was dan aanvankelijk gedacht werd.³² Toch is het interessant om te kijken naar literatuur vanuit verschillende perspectieven, juist omdat bronnen van verschillende richtingen verschillend taalgebruik zullen bevatten. Dit zal voornamelijk het geval zijn met bronnen over seksuele ethiek. De achtergrond van de auteurs in de gebruikte voorlichtingsliteratuur was in bijna alle gevallen christelijk, tevens waren het allemaal mannelijke artsen. Enkele voorlichtingsboeken in dit onderzoek zijn vertaald vanuit het Duits en later gepubliceerd in het Nederlands, inclusief commentaar van de Nederlandse vertaler om het geschikter te maken voor de Nederlandse markt.

Voor dit onderzoek zal gekeken worden naar hoe seksuele ethiek zich verhoudt tot de biologische kennis in de eerste helft van de twintigste eeuw. Om hier een beeld van te schetsen zullen zowel seksuele voorlichtingsboeken waarin de biologische aspecten worden benadrukt gebruikt worden als meer algemene boeken en tijdschriften over seksuele ethiek. De tijdschriften die in dit

---

³¹ De Groot, ‘De lust tot last’, 55-64.

³² Röling, *Gevreesde vragen*, 235.

onderzoek gebruikt worden zijn tijdschriften van sociale bewegingen die zich bezighielden met seksuele ethiek en hun boodschap onder andere via deze tijdschriften verspreidden. Seksuele ethiek komt niet alleen voor in boeken en tijdschriften over seksuele ethiek, maar ook in voorlichtingsboeken uit deze periode. Om een idee te krijgen van ideeën en waardeoordelen in deze voorlichtingsboeken zal gelet worden op specifieke termen. Termen als 'zonde', 'onzedelijk', 'onrein' en 'verkeerd' geven duidelijke, negatieve, waardeoordelen over seksualiteit. Er zal voor bronnenonderzoek vooral aandacht geschonken worden aan taal, aan woorden en hun implicaties. Taal is veranderlijk en de betekenis van woorden verandert door de geschiedenis heen. Er zal daarom gelet worden op hoe de eerder genoemde termen gezien werden in de context van het begin van de twintigste eeuw en hoe aan de hand daarvan deze bronnen geïnterpreteerd moeten worden.

Omdat ethiek een belangrijk maatschappelijk vraagstuk was in de twintigste eeuw en vrijwel alle bronnen die voor dit onderzoek gebruikt worden advies over ethiek bevatten, zal de nadruk van dit onderzoek liggen op de ethiek. Een deel van de bronnen voor dit onderzoek behandelt uitsluitend de seksuele ethiek en ook de voorlichtingsboeken bevatten hoofdstukken over ethiek.

In dit onderzoek zal gekeken worden hoe de seksuele ethiek zich verhoudt tot de biologische kennis over seksualiteit in Nederland in de eerste helft van de twintigste eeuw, waarbij seksuele voorlichting als bron gebruikt zal worden. In het eerste hoofdstuk zal gekeken worden naar de biologische kennis over seksualiteit in het begin van de twintigste eeuw en de opkomst van de seksuologie als wetenschap. Aan de hand van een drietal voorlichtingsboeken zal gekeken worden welke informatie beschikbaar was voor een breder publiek. In het tweede hoofdstuk ligt de nadruk op de seksuele ethiek en de veranderingen hierin aan het begin van de twintigste eeuw. Hier zullen de tijdschriften van sociale bewegingen die zich bezighielden met seksuele ethiek en enkele publicaties over seksuele ethiek van individuele auteurs behandeld worden. Tenslotte zal in het derde hoofdstuk bekeken worden hoe ethiek behandeld wordt in Nederlandse voorlichtingsliteratuur en hoe deze ethiek zich verhoudt tot de biologische kennis, waarbij het voorkomen van seksuele ethiek in voorlichtingsliteratuur geanalyseerd zal worden aan de hand van vijftal voorlichtingsboeken.

Biologische kennis

In dit hoofdstuk zal gekeken worden naar de stand van de biologische kennis over seksualiteit in Nederland in de eerste helft van de twintigste eeuw. Onder biologie wordt hierbij de natuurlijke processen in het lichaam verstaan. De processen in de hersenen en de ontwikkelingen in de psychologie worden daardoor ook vermeld in dit hoofdstuk. Aan de hand van publicaties door seksuologen en voorlichtingsliteratuur zal gekeken worden welke kennis verspreid werd en beschikbaar was voor het bredere publiek in de twintigste eeuw. Eerst zal de opkomst van de seksuologie en hun ideeën over homoseksualiteit besproken worden, waar in het tweede hoofdstuk verder op in zal worden gegaan. Daarna zal gekeken worden naar kennis over geslachtsziekten en anticonceptie. Tenslotte zal gekeken worden naar hoe deze veranderingen in kennis terug te zien zijn in de voorlichtingsboeken.

Seksuologie

Thomas Laqueur concludeert in zijn werk *Making Sex* (1990) dat in de achttiende eeuw een verschuiving plaatsvond in de manier waarop naar het lichaam werd gekeken. Hij beschrijft dit als een verschuiving van een 'one-sex model' naar een 'two-sex model', de verschuiving van het idee dat er één sekse is naar het idee dat er twee seksen zijn. Voor de achttiende eeuw werden mannen- en vrouwenlichamen als hetzelfde beschouwd, hoewel het vrouwenlichaam als inferieur werd gezien. De vagina werd gezien als een inwendige versie van de penis. In de achttiende eeuw kwam hier verandering in, het verschil tussen mannen- en vrouwenlichamen werd 'ontdekt'.³³ Dit beïnvloedde de manier waarop er over vrouwelijke seksualiteit werd gedacht, het vrouwelijk orgasme werd hierdoor niet meer als noodzakelijk voor de conceptie beschouwd. Voorheen werd dit als noodzakelijk beschouwd omdat verondersteld werd dat de genitalia van mannen en vrouwen hetzelfde waren, met dit nieuwe idee was een mannelijk orgasme voldoende voor de conceptie.³⁴

De ontwikkeling in de kennis over seksualiteit valt op te delen in twee verschillende types: de kennis over 'seksuele perversiteit' en kennis over de 'normale' seksualiteit. Er werd vanaf de jaren 1880 steeds meer aandacht besteed aan de psychologische oorzaken van 'seksuele perversiteit'.³⁵ Dit maakte deel uit van de nieuwe wetenschap van de seksuologie, de wetenschap over de menselijke seksualiteit. De eerste seksuologen bogen zich vooral over het onderwerp homoseksualiteit en de oorsprong van dit fenomeen. Een van hun doelen was om 'seksuele perversiteit' te decriminaliseren, in plaats van straf moest behandeling de prioriteit krijgen.³⁶ De wetenschap van de seksuologie

---

³³ Laqueur, *Making sex*, viii.

³⁴ Laqueur, *Making sex*, 99.

³⁵ Hekma, 'Geschiedenis der seksuologie, sociologie van seksualiteit', 359.

³⁶ Matte, 'International sexual reform and sexology in Europe', 258.

ontstond en werkte samen met de opkomende wetenschap van de psychiatrie. Deze seksuologen zagen homoseksualiteit als een natuurlijk verschijnsel in de hersenen.³⁷

In de jaren negentig van de negentiende eeuw kwamen de eerste seksuologische boeken op de Nederlandse markt. Meestal vertaald vanuit het Duits of Frans, bespraken deze publicaties casussen die voornamelijk ‘ongewone’ seksualiteit bevatten, zoals homoseksualiteit.³⁸ Een voorbeeld hiervan is het boek *Studies in the Psychology of Sex* (1900) van Havelock Ellis. In 1915 werd het boek vertaald naar het Nederlands en verscheen het op de Nederlandse markt. Zowel kennis over ‘normale’ seksualiteit, zoals de verschillende functies van de geslachtsorganen en de kunst van het huwelijk, als kennis over ‘perverse seksualiteit’ worden besproken. Dit boek, net als andere boeken in dit genre, gaf mensen een inkijk in de variaties van de menselijke seksualiteit. Het werd hiermee ook een bevrijdend en informerend genre voor mensen, het wekte fascinatie voor seksualiteit op.³⁹

Prostitutie en geslachtsziekten

Het begin van de twintigste eeuw was een tijd waarin op het gebied van de kennis over seksualiteit veel veranderde. Het onderwerp seksualiteit begon om verschillende redenen een grotere rol te spelen in de samenleving. Prostitutie en de ziekten die men van prostituees op zou kunnen lopen, kregen steeds meer aandacht. Naast de zorgen over de verspreiding van geslachtsziekten door prostitutie begon rond de eeuwwisseling de geboortebeperving en methodes hiervoor steeds meer besproken te worden, overbevolking was een grote zorg in de samenleving van deze periode. Voorlichting over geboortebeperving door middel van voorbehoedsmiddelen ontstaat in de jaren 1880, waarin boeken worden verspreid die verschillende methoden uitleggen. Het pessarium oclusivum, dat werd uitgevonden in 1881, zorgde voor een doorbraak in effectieve geboortebeperving. Dokters als Aletta Jacobs en Jan Rutgers organiseerden spreekuren om kennis over anticonceptie te verspreiden en het pessarium aan te raden, hoewel er ook vanuit artsen weerstand was tegen anticonceptie.⁴⁰ Als laatste was er een algemene stijging in de interesse naar seksualiteit, met name publieke schandalen omtrent homoseksualiteit waren populair. Deze drie fenomenen resulteerden in een stijgende interesse omtrent seksualiteit bij een breder publiek en een stijgende vraag naar kennis en voorlichting.⁴¹

In Nederland werd door de hygiënisten, een groep artsen die onderzoek deed naar de volksgezondheid, in de negentiende eeuw onderzoek gedaan naar het verband tussen sociale

---

³⁷ Matte, ‘International sexual reform and sexology in Europe’, 255.

³⁸ G. Hekma, ‘Geen “gewoon sodomieersch snolletje”: het zondig bed van Jacob Israël de Haan’ in: Jaap Blansjaar, Bubb Kuyper en Wil Vogel eds., *Mag ik je voorzichtig op mijn bestaan wijzen. Een vriendenboek voor Nop Maas* (Haarlem 2009) 73-96, aldaar 78.

³⁹ Röling, ‘The Problem of Sex Education in the Netherlands’, 245.

⁴⁰ H. Musaph, ‘Sexology in the Netherlands’, *Experimental and Clinical Endocrinology & Diabetes* 98:5 (1991) 57-59, aldaar 57.

⁴¹ D. Herzog, *Sexuality in Europe: A twentieth-century history* (2011) 6-7.

omstandigheden en de gezondheid.⁴² De angst voor de verspreiding van geslachtsziekten was groot. De hygiënisten zochten de oplossing in strengere regels bij bordelen vanaf de jaren 1880, zoals regelmatige onderzoeken naar de gezondheid van de prostituees. Deze keuze, in plaats van een compleet verbod op prostitutie, is gebaseerd op het idee in deze tijd dat de mannelijke geslachtsdrift niet beheerst kon worden. Prostitutie werd daarom gedoogd, voor ongetrouwde mannen was het een ‘noodzakelijk kwaad’.⁴³ Uiteindelijk maakte de Zedenwet van 1911, dat een resultaat was van de opkomst van de confessionelen in de politiek, een einde aan de reglementeringen, met een verbod op bordelen en vrouwenhandel.⁴⁴ De strijd tegen en kennisverwerving over geslachtsziekten ging door. In 1914 werd de *Nederlandsche Vereeniging tot Bestrijding der Geslachtsziekten* opgericht.⁴⁵ Een onderzoeksverslag dat in 1919 verscheen concludeerde dat vele besmettingen met geslachtsziekten in Nederland een resultaat waren van de langdurige mobilisatie in de Eerste Wereldoorlog en besmette vluchtelingen die naar Nederland waren gekomen. De vereniging zette hierna een voorlichtingscampagne op voor de bestrijding van deze ziekten.⁴⁶

Voorlichting over geslachtsziekten kwam vanuit deze vereniging, maar ook vanuit individuele auteurs die over geslachtsziekten schreven in voorlichtingsboeken. Een voorbeeld hiervan is *Seksueele Gezondheidsleer* (1905) door Dr. F. Schönerberger en W. Siegert, met als ondertitel ‘wat jonge mensen daarvan behooren te weten en gehuwde mensen er van weten moeten’. In een hoofdstuk over de geslachtsziekten stellen de auteurs dat een beschadigd stukje huid is de enige manier waarop ‘het gif’ door kan dringen, daarom raakt niet iedereen besmet. Condooms scheuren te gemakkelijk en beschermen daarom dus niet.⁴⁷ Nieuwe ontwikkelingen op het gebied van de seksuologie zien we hiermee terug in voorlichtingsliteratuur, onder andere in dit boek wordt het opkomende onderwerp anticonceptie besproken. Het gevaar voor besmetting zou in buitenechtelijke relaties erg groot zijn, veel groter dan binnen een huwelijk. De auteurs concluderen daarom dat er maar één oplossing is voor het voorkomen van geslachtsziekten, tot aan het huwelijk moet er onthouding beoefend worden en binnen het huwelijk moet men trouw aan elkaar zijn.⁴⁸

Een later voorbeeld is het pamflet *Mogen wij zwijgen?* (ca. 1913) van de doktersvrouw M. Schoemaker-Frentzen. Dit pamflet werd geschreven voor vrouwen, om ze te laten nadenken over de verspreiding van geslachtsziekten, syphilis in het bijzonder. Het werk werd gesteund door doktoren uit verschillende steden, die hun instemming betuigden. Onder andere de Nederlandse seksuoloog Dr. J.

---

⁴² A. Mooij, “Eene kentering in de publieke opinie, die wij met blijdschap constateerden”. Prostitutie, geslachtsziekten en de strijd om de moraal’, *Amsterdams Sociologisch Tijdschrift* 19:4 (1993) 3-41, aldaar 6-7.

⁴³ A. Mooij, “Eene kentering in de publieke opinie, die wij met blijdschap constateerden”, 10.

⁴⁴ P. de Vries, *Kuisheid voor mannen, vrijheid voor vrouwen: de reglementering en bestrijding van prostitutie in Nederland, 1850-1911* (Hilversum 1997) 12.

⁴⁵ J. Exalto, ‘Sexual hygiene: Dutch reflections on the adolescent body in the early twentieth century’, *History of Education* 48:4 (2019) 516-528, aldaar 521.

⁴⁶ R. Rigter, *Met raad en daad. De geschiedenis van de gezondheidsraad 1902-1985* (Erasmus Universiteit Rotterdam, PhD Thesis, 1992) 54.

⁴⁷ F. Schönerberger en W. Siegert, *Seksueele gezondheidsleer* (2e druk; Almelo 1905) 115.

⁴⁸ Schönerberger en Siegert, *Seksueele gezondheidsleer*, 116.

Rutgers betuigde zijn steun. Schoemaker-Frentzen waarschuwde vrouwen voor de besmetting die ook tijdens het huwelijk plaats kon vinden.⁴⁹ Ze stelt dat vrouwen onwetend zijn, dat mannen twintig eeuwen lang gezwegen hebben over syphilis.⁵⁰

Voorlichtingsliteratuur in de eerste helft van de twintigste eeuw

Sinds het begin van de achttiende eeuw werd masturbatie als een probleem beschouwd, hoewel er in de eeuwen daarvoor ook op neergekeken werd. Aan het einde van de negentiende eeuw werd er een nieuwe theorie gebruikt om de schadelijkheid van masturbatie te verklaren. Seksuologen, waaronder Krafft-Ebing, zagen een zaadlozing als het verliezen van levensenergie. Masturbatie zou leiden tot een groot verlies van levensenergie en daarom schadelijk zijn voor de gezondheid.⁵¹ Deze traditie van het zien van masturbatie als een ziekte werkte door tot in de twintigste eeuw, tot in de jaren veertig de schadelijkheid van masturbatie ontkracht werd.⁵²

Waar de eerder genoemde Schönerberger en Siegert in hun boek vooral voor waarschuwden, was het gevaar van masturbatie, zowel psychologisch als lichamelijk. Kinderen die masturberen zouden gaan spijbelen, verward en snel afgeleid zijn en hun educatie verwaarlozen. Daarnaast zou het de hersenen en ruggenmerg verzwakken en konden er allerlei lichamelijke kwaaltjes optreden.⁵³ De auteurs beschrijven dat de teelorganen pas gebruikt moeten worden wanneer zij volledig ontwikkeld zijn, dit geldt zowel voor masturbatie als seks binnen het huwelijk. De volledige ontwikkeling is volgens hen voltooid vanaf het tweeëntwintigste levensjaar, pas vanaf dan is het verantwoord voor jonge mannen om seksuele relaties te hebben.⁵⁴

Wat zal ik mijn kind zeggen? (1931) door Dr. J. de Roeck, een voorlichtingsboek over het bespreken van seksualiteit in een godsdienstig gezin, geeft een interessante kijk op de biologische kennis van die periode. Het boek is bedoeld voor christelijke ouders om hun kinderen op een voorzichtige manier het een en ander te vertellen over hun veranderende lichamen. Ondanks pogingen van seksuologen vanaf de jaren 1910 om seksualiteit van kinderen te normaliseren en bespreken, is dit boek een voorbeeld van de kritiek die dit idee bleef krijgen vanuit de christelijke kant.⁵⁵ Een groot deel van de voorlichting in dit boek is gebaseerd op het verzwijgen van sommige aspecten van de seksualiteit, maar het benadrukken van bijvoorbeeld het moederschap. De rest moet geleidelijk uitgelegd worden aan kinderen, als ze meer gaan vragen of als ze er mentaal klaar voor zijn. De auteur stelt dat jongens eerder voorgelicht moeten worden dan meisjes, omdat jongens eerder vragen zouden stellen.⁵⁶ Over de precieze werking van geslachtsdelen en seks wordt niets vermeld en de auteur raadt

⁴⁹ M. Schoemaker-Frentzen, *Mogen wij zwijgen?* (2e druk; Leiden 1914) 1.

⁵⁰ Schoemaker-Frentzen, *Mogen wij zwijgen?*, 2.

⁵¹ L. Vermeer, 'Waarom eigenlijk kruisjes in plaats van pollutie? Het dagboek (1901-1941) van Leo Polak in relatie tot het discours tegen masturbatie', *De Moderne Tijd* 1:2 (2017) 134-159, aldaar 144.

⁵² Röling, *Gevreesde vragen*, 141.

⁵³ Schönerberger en Siegert, *Seksueele gezondheidsleer*, 17.

⁵⁴ Schönerberger en Siegert, *Seksueele gezondheidsleer*, 19.

⁵⁵ Röling, 'The Problem of Sex Education in the Netherlands', 245.

⁵⁶ J. de Roeck, *Wat zal ik mijn kind zeggen? Een boekje voor ouders* (Amsterdam 1931) 30.

ouders aan om niet te veel in detail te treden bij hun kinderen. In het boek wordt benadrukt dat het huwelijk heilig en rein is en dat in het huwelijk een lichamelijke vereniging van man en vrouw plaatsvindt.⁵⁷

Om ervoor te zorgen dat de jeugd afgeleid zou raken van ‘het lagere dat nog in het onbewuste sluimert’, was het van belang om seksuele prikkels te vermijden. Te gekruide eten, koffie en alcohol moesten vermeden worden en kinderen moesten veel buiten bewegen, om al hun energie zo eruit te krijgen.⁵⁸ Al dit soort prikkelingen zouden de oorzaak van onreine gedachten van kinderen zijn, maar de omgeving waar een kind opgroeide speelde hier ook een belangrijke rol in. De Roeck beschrijft dat de ‘zinneprikkelende atmosfeer der moderne stad’ een slechte invloed voor de jeugd was.⁵⁹ Daarnaast waarschuwt hij voor anticonceptie, het gebruik ervan zou de gezondheid verwoesten, terwijl relatieve onthouding binnen het huwelijk juist bevorderlijk voor de gezondheid zou zijn.⁶⁰

In tegenstelling tot een groot deel van de voorlichtingsliteratuur, dat niet ingaat op de specifieke aspecten van seksualiteit, behandelt het boek *Het Volkomen Huwelijk: een studie omtrent zijn physiologie en zijn techniek voor den arts en den echtgenoot geschreven* (1926) door dokter Th.H. van de Velde deze details wel. In dit boek worden de vrouwelijke en mannelijke geslachtsorganen, verschillende seksuele handelingen en hygiëne besproken. Het boek was een bestseller, het werd tot 1970 herdrukt en vertaald in meerdere talen. Het boek werd echter ook bekritiseerd, zowel door recensenten als door de paus, die het in 1931 op de *Index librorum prohibitorum* (de lijst van boeken die de Rooms-Katholieke Kerk verboden heeft) plaatste. Dit voorlichtingsboek is uniek omdat het in detail allerlei aspecten van de seksualiteit beschrijft. Met name de noodzaak van het vrouwelijk genot is een aspect van dit boek dat uniek is voor die tijd.⁶¹ Vanaf de achttiende eeuw kwam de clitoris al voor in voorlichtingsliteratuur, maar de noodzaak van het vrouwelijk orgasme was verdwenen met de komst van het two-sex model.⁶² In *Het Volkomen Huwelijk* beschrijft Van de Velde echter de noodzaak van een orgasme voor beide partners, het onbevredigd laten van de vrouw zou leiden tot stoornissen in de geslachtsorganen en de ziel. Coïtus interruptus was daarom een van de meest schadelijke dingen die men binnen het huwelijk kon doen, ook Havelock Ellis beschrijft dit in de *Studies in the Psychology of Sex*.⁶³ Als gevolg van het onbevredigd laten van de vrouw zouden de genitalia in een constante staat van overprikkeling komen en konden de menstruatie en eierstokken afwijkingen gaan vertonen.⁶⁴

---

⁵⁷ De Roeck, *Wat zal ik mijn kind zeggen?*, 53.

⁵⁸ Ibidem, 33-37.

⁵⁹ Ibidem, 75.

⁶⁰ Ibidem, 80.

⁶¹ K. Hollewand, ‘De complete clitoris: ontdekt, vergeten en genegeerd?’, *Jaarboek voor Nederlandse Boekgeschiedenis* 29:1 (2022) 179-216, aldaar 200.

⁶² Laqueur, *Making sex*.

⁶³ Ellis, *Studies in the psychology of sex*, 552.

⁶⁴ Th. H. van de Velde, *Het volkomen huwelijk: een studie omtrent zijn physiologie en zijn techniek voor den arts en den echtgenoot geschreven* (14e druk; Amsterdam 1935) 191.

Biologische kennis over seksualiteit

De biologische kennis over seksualiteit in de eerste helft van de twintigste eeuw in Nederland beïnvloed door de ontwikkelingen in de nieuwe wetenschap van de seksuologie, die zich onder andere op homoseksualiteit richtte. Boeken van deze seksuologen werden vertaald in het Nederlands en de onderzoeken werden zo deel van de algemene kennis. Masturbatie werd al eeuwenlang gezien als een probleem, ook in de eerste helft van de twintigste eeuw werden de negatieve lichamelijke gevolgen van masturbatie beschreven door seksuologen en artsen. Deze zijn ook terug te vinden in voorlichtingsliteratuur voor het bredere publiek. Kennis over geslachtsziekten bleef groeien, zeker gezien het probleem dat deze ziekten vormden in de samenleving, voorlichting hierover kwam op in het begin van de twintigste eeuw. Geslachtsziekten worden ook besproken in voorlichtingsliteratuur voor (jong)volwassenen in het begin van de twintigste eeuw. Dit is niet in lijn met Rölings conclusie in *Gevreesde Vragen* (1994), waarin hij stelt dat geslachtsziekten niet besproken werden in voorlichting.⁶⁵ Hoewel het debat over de seksualiteit van kinderen opkwam in de jaren 1910, komt in de decennia daarna in voorlichtingsliteratuur nog steeds de opvatting voor dat kinderen prikkels die lust op kunnen wekken moeten vermijden. De voorlichtingsliteratuur wijdt niet veel uit over de inhoudelijke werking van seksuele handelingen, er werd enkel beschreven dat in het huwelijk een lichamelijke vereniging plaatsvindt die leidt tot bevruchting. Er werd vooral aandacht besteed aan de gevaren van seksualiteit, masturbatie en anticonceptie, en het belang van genot voor beide partners. Nieuwe ideeën uit de seksuologie worden dus ook besproken in de voorlichtingsliteratuur, nieuwe ontwikkelingen op het gebied van anticonceptie en theorieën over homoseksualiteit worden aangehaald door de auteurs van de voorlichtingsliteratuur. Er waren wel grenzen aan wat er gelezen kon worden. Dit is te zien aan het feit dat het boek *Het Volkomen Huwelijk* op de Index van de Rooms-Katholieke Kerk kwam.

---

⁶⁵ Rölning, 'The Problem of Sex Education in the Netherlands', 258.

Seksuele ethiek

De ontwikkelingen op het gebied van kennis over seksualiteit in de twintigste eeuw daagden de seksuele ethiek uit. Eerst zal op chronologische volgorde een aantal sociale bewegingen die zich bezighielden met seksuele ethiek besproken worden, daarna zal gekeken worden naar hoe seksuele ethiek voorkwam in publicaties van individuele auteurs, om zo een breed beeld te krijgen over seksuele ethiek in de eerste helft van de twintigste eeuw.

Nieuw-Malthusiaanse Bond

In 1881 werd de Nieuw-Malthusiaanse Bond (NMB) opgericht, als gevolg van discussies over het neomalthusianisme in het tijdschrift *De Werkmansbode*. Het neomalthusianisme is een ideologie die zich bezighoudt met geboortebeperving, waar Malthus ook voor pleitte, maar in tegenstelling tot het malthusianisme staat het neomalthusianisme positief tegenover voorbehoedsmiddelen. De eerste doelstelling was het bespreken van het vraagstuk van bevolkingsgroei en kennis hierover verspreiden. Voorbehoedsmiddelen waren aanvankelijk nog geen onderwerp waar de bond zich mee bezighield, ondanks hun affiniteit met het neomalthusianisme.⁶⁶ Een paar jaar na de oprichting van de bond werd voor het eerst gesproken over voorbehoedsmiddelen, het eerste boek over geboortebeperving kwam uit in 1884.⁶⁷ De seksuoloog Jan Rutgers raakte rond 1901 betrokken bij de NMB. Als arts hield hij spreekuren over voorbehoedsmiddelen en gezinsbeperving in Rotterdam. Hij begon in 1904 als voorzitter van de NMB het tijdschrift *Het Gelukkig Huisgezin* uit te geven. De titel van dit tijdschrift is kenmerkend voor het doel dat Rutgers voor ogen had: geboortebeperving om te zorgen voor gelukkige gezinnen.⁶⁸ Via het blad kon de NMB vanaf 1904 propaganda verspreiden, maar het was ook een manier om zich te verdedigen tegen onjuiste vooroordelen over de bond. In latere jaren publiceerde het blad daarnaast meer voorlichting, met name over voorbehoedsmiddelen, en kreeg het een vragenrubriek.⁶⁹ De bond kreeg veel kritiek voor hun verspreiding van (kennis over) voorbehoedsmiddelen, voornamelijk door christenen, die tegenstander waren van seksualiteit zonder reproductie als doel.⁷⁰ Toch had de NMB sterke affiniteit met het huwelijk, ze keken neer op seks buiten het huwelijk en gaven geen advies over geboortebeperving aan ongetrouwde koppels. Ook op homoseksualiteit en abortus werd neergekeken door de NMB.⁷¹

---

⁶⁶ Röling, *De tragedie van het geslachtsleven*, 51.

⁶⁷ Nieuw Malthusiaanse Bond, *De middelen ter voorkoming van groote gezinnen* (1885) 8-13.

⁶⁸ G. Nabrink, *Seksuele hervorming in Nederland: achtergronden en geschiedenis van de Nieuw-Malthusiaanse Bond (NMB) en de Nederlandse Vereniging voor Seksuele Hervorming (NVSH) 1881-1971* (Nijmegen 1978) 86.

⁶⁹ Nabrink, *Seksuele hervorming in Nederland*, 103.

⁷⁰ H. Brandhorst, 'From neo-Malthusianism to sexual reform: the Dutch section of the World League for Sexual Reform', *Journal of the History of Sexuality* 12:1 (2003) 38-67, aldaar 41.

⁷¹ Brandhorst, 'From neo-Malthusianism to sexual reform', 43.

Rein Leven Beweging

De Rein Leven Beweging (RLB) was een Nederlandse beweging met christelijk-anarchistische opvattingen. De beweging werd opgericht in 1900 door Lodewijk van Mierop. De RLB was een soort jeugdbeweging voor jongens en meisjes, die elkaar hielpen een leven te leiden dat niet beheerst zou zijn door seksualiteit.⁷² Ze streden tegen de in hun ogen kwade kant van de seksualiteit: de bordelen en de pornografie. Daarnaast waren ze voorstander van zo veel mogelijk onthouding, ook in het huwelijk.⁷³ In hun standpunten geven ze aan een beweging te zijn voor iedereen, elke godsdienstige en politieke overtuiging, zolang men maar seksuele reinheid nastreeft. Over seksualiteit moest naar waarheid gesproken worden, zonder dubbelzinnigheid. Kinderen moesten eerlijk ingelicht worden door hun ouders, zonder bijvoorbeeld verhalen over de ooievaars. Op prostitutie werd neergekeken, dit was oneerbiedig voor de vrouw. Het idee van prostitutie als een ‘noodzakelijk kwaad’ verwierpen ze.⁷⁴ Verder zagen ze ‘reine’ voeding als een belangrijk deel van een ‘rein’ leven. In vlees en eieren zouden dierlijke moleculen zitten, die ‘dierlijke neigingen’ in de mens zouden verhogen. Het eten van dit soort producten stond een rein leven in de weg en dus werd leden geadviseerd om over te gaan op een vegetarisch dieet.⁷⁵ In hun tijdschrift *Rein Leven*, dat in 1905 *Levenskracht* ging heten, informeerden ze vanaf 1901 volgers over hun beweging.

NMB in discussie met de RLB

Van de bewegingen die zich bezighielden met seksuele ethiek was de NMB de grootste en de meest zichtbare.⁷⁶ De RLB kreeg veel aandacht in de media, omdat verschillende groepen zich af konden zetten tegen het gedachtegoed van de beweging. Christelijke auteurs vonden de standpunten van de beweging te radicaal, terwijl seksuele hervormers commentaar hadden op de negatieve kijk op lust.⁷⁷ De RLB had kritiek op de NMB, voor de aanhangers van deze beweging was het streven naar een ‘puur’ leven het hoogste doel.⁷⁸ In het kaartje met standpunten dat ze verspreidden staat de ideologie van het neomalthusianisme beschreven als een manier om zich zonder consequenties te verlagen tot ‘lagere’ verlangens.⁷⁹ De NMB ging ook in discussie met de RLB, zo schreef Rutgers soms artikelen in het Correspondentieblad van de RLB. Door middel van de tijdschriften hadden de bonden publiekelijk interactie met elkaar.

Zedelijkheidswet en Nederlandsch Wetenschappelijk Humanitair Komitee

---

⁷² Röling, *Gevreesde vragen*, 18.

⁷³ Röling, *Gevreesde vragen*, 17.

⁷⁴ Nabrink, *Seksuele hervorming in Nederland*, 146.

⁷⁵ ‘Bestaat er een verband tussen rein leven en vegetarisme?’, *Rein Leven Correspondentieblad* (20 september 1907).

⁷⁶ Brandhorst, ‘From neo-Malthusianism to sexual reform’, 41.

⁷⁷ Röling, *Gevreesde vragen*, 20.

⁷⁸ Brandhorst, ‘From neo-Malthusianism to sexual reform’, 42.

⁷⁹ Nabrink, *Seksuele hervorming in Nederland*, 146.

Seksuele ethiek beïnvloedde ook de wetgeving. In 1911 werd een coalitie van twee christelijke partijen gevormd, de rooms-katholieken en de calvinisten, waardoor er een einde kwam aan het liberale bestuur van Nederland. De Zedelijkheidswet die volgde in hetzelfde jaar zorgde voor een verbod op prostitutie, pornografie, gokken, abortus, het verkopen van voorbehoedsmiddelen en homoseksuele relaties met minderjarigen. Homoseksualiteit was in Nederland niet meer verboden sinds 1811, deze wet herintroduceerde vervolging van homoseksuelen. Door de Zedelijkheidswet werd het hebben van homoseksuele relaties met iemand onder de eenentwintig jaar strafbaar als men zelf eenentwintig of ouder was, terwijl heteroseksuelen een minimumleeftijd van slechts zestien jaar hadden.⁸⁰ Als reactie hierop werd in 1912 het Nederlandsch Wetenschappelijk Humanitair Komitee opgericht. Hun doel was om sociologische en politieke gelijkheid voor homoseksuelen te krijgen door in te gaan tegen foutieve kennis en vooroordelen.⁸¹

Seksuele ethiek in literatuur

Seksuele ethiek werd in de eerste helft van de twintigste eeuw ook besproken in literatuur voor een groter publiek. In het boek *Grondslagen der Sexueele Ethiek* (1922) door dokter Solomon Herbert roept de auteur op om de maatstaven van de seksuele ethiek aan te passen aan de maatschappij en de tijd waarin ze zich bevinden. Hiermee doelde hij op de nieuwe ontdekkingen in de wetenschap, op het gebied van biologie en seksualiteit.⁸² Zo spreekt hij zich positief uit over de nieuwe biologische inzichten over de doorwerking van geslacht in het menselijk lichaam. Geslacht wordt niet alleen bepaald door de voortplantingsorganen, geslacht is een deel van het gehele lichaam.⁸³ In het boek wordt aandacht geschonken aan de opkomst van de seksuele ethiek in een maatschappij. Volgens Herbert heeft de primitieve mens nog geen schaamte wat betreft naaktheid en seksualiteit. Pas met de komst van het christendom zou er een seksueel bewustzijn gekomen zijn.⁸⁴

Herbert heeft kritiek op het woord ‘continence’, wat in de Nederlandse vertaling vertaald wordt naar ‘kuisheid’. Deze term zou een dubbele betekenis hebben, aan de ene kant kan het woord doelen op zelfbeheersing en ‘het matig gebruik van de sexueele functies’, aan de andere kant kan het ook doelen op de onthouding vóór het huwelijk.⁸⁵ Er moet daarom verduidelijkt worden wat onder kuisheid wordt verstaan. Het onder controle houden en ‘matig gebruik’ van de impulsen was zonder twijfel van belang volgens de auteur. Overmatig gebruik van de seksuele organen zou ware liefde en genot in de weg staan.⁸⁶ De tweede betekenis van kuisheid, de onthouding tot het huwelijk, bestaat volgens Herbert uit twee delen: het ‘zuiver medische’ en het geestelijke. Onthouding door

---

⁸⁰ ‘Artikel 248bis’, *Staatsblad van het Koninkrijk der Nederlanden* (1 januari 1911).

⁸¹ R. Tielman, ‘Dutch gay emancipation history (1911-1986)’, *Journal of Homosexuality* 13:2-3 (1987) 9-17, aldaar 11.

⁸² S. Herbert, *Grondslagen der Sexueele Ethiek*, vert. J. de Gruyter (Amsterdam 1922) 3.

⁸³ Herbert, *Grondslagen der Sexueele Ethiek*, 9-11.

⁸⁴ *Ibidem*, 42.

⁸⁵ *Ibidem*, 47.

⁸⁶ Herbert, *Grondslagen der Sexueele Ethiek*, 47.

adolescenten is nodig en ethisch, maar zodra men volwassen wordt, kan onthouding niet verwacht worden van de jonge mens. Reinheid van de ziel is belangrijker dan die van het lichaam.⁸⁷ Bij het veranderen van de ethiek, om deze bij de veranderende maatschappij in de jaren twintig aan te laten sluiten, is het volgens Herbert van belang om het negatieve en zondige karakter van de seksualiteit aan te passen. De impulsen zouden niet meer gezien moeten worden als ‘dierlijk’, het menselijke leven en de liefde is gebouwd op deze ‘organische impulsen van het lichaam en de ziel’.⁸⁸

De auteurs van boeken over seksuele ethiek gingen met elkaar in gesprek in hun publicaties. In het tijdschrift ‘Mens en Maatschappij’ werd in 1926 een boekbespreking over ‘*Grondslagen der Sexueele Ethiek*’ gepubliceerd door Dr. H.Y. Groenewegen, hoogleraar theologie aan de Universiteit van Amsterdam en een liberale protestant. Hij betreurde dat Herbert in zijn boek niet inging op het gevaar van homoseksualiteit.⁸⁹ Groenewegen is de auteur van het boek *Het donkere vraagstuk der sexueele ethiek* (1923). In zijn voorwoord beschrijft hij de reden dat hij dit boek schreef, volgens hem is er in de studie van de ethiek nauwelijks naar het verschijnsel van de homoseksualiteit gekeken.⁹⁰ Hij begint zijn betoog met het beschrijven en ontcrachten van recente ontwikkelingen in de seksuologie op het gebied van homoseksualiteit. Volgens hem is er nog geen goede verklaring voor het ontstaan van homoseksualiteit. Groenewegen concludeert dat er niet genoeg bewijs is om de theorieën van seksuologen als Hirschfeld en Havelock Ellis, dat homoseksualiteit als iets dat aangeboren is, als waarheid aan te nemen.⁹¹ Hij stelt dat homoseksualiteit kan ontstaan door externe factoren, dat homoseksualiteit zelfs besmettelijk is. De mate waarin een homoseksueel persoon besmettelijk is, hangt af van het zedelijke karakter van de persoon.⁹² De homoseksuele persoon en hun geslachtsleven zal altijd zedelijk minderwaardig zijn. Het gaat immers in tegen de natuur, de bouw van de genitaliën en er is geen mogelijkheid tot voortplanting. Daarnaast is het zedelijk minderwaardig omdat homoseksuele seksuele relaties nooit kunnen leiden tot een band voor het leven volgens Groenewegen.⁹³ Het is daarom van ethisch belang dat homoseksuelen dit deel van zichzelf actief onderdrukken, er niet aan toegeven zodat zij anderen er niet mee besmetten. Deze homoseksuelen verdienen medelijden en zedelijke steun van de samenleving.⁹⁴

Wereldbond voor Sexueele Hervorming

De Nederlandse tak van de Wereldbond voor Sexueele Hervorming (WLSR) werd opgericht in 1932.⁹⁵ De Nederlandse tak hield zich bezig met het verspreiden van kennis over seksualiteit en het wegnemen van vooroordelen over seksualiteit. In vergelijking met de internationale bond nam de

---

⁸⁷ Ibidem, 50-52.

⁸⁸ Ibidem, 59.

⁸⁹ H.Y. Groenewegen, ‘Een nieuwe sexueele ethiek?’, *Mens en Maatschappij* 3:2 (1926) 214-218.

⁹⁰ H.Y. Groenewegen, *Het donkere vraagstuk der sexueele ethiek* (Leiden 1923) 1.

⁹¹ Groenewegen, *Het donkere vraagstuk der sexueele ethiek*, 93.

⁹² Ibidem, 162.

⁹³ Groenewegen, *Het donkere vraagstuk der sexueele ethiek*, 111.

⁹⁴ Ibidem, 167.

⁹⁵ Brandhorst, ‘From neo-Malthusianism to sexual reform’, 40.

Nederlandse tak een stevigere positie in in het debat over abortus en homoseksualiteit. Ze waren voorstander van de legalisering van abortus en de legalisering van homoseksualiteit onder volwassenen.⁹⁶ Verder brachten ze een serie boeken uit vanaf 1933 om hun standpunten onder de aandacht te brengen.

Gepubliceerd als deel van een serie van de WLSR heeft het boek *Sexuele Ethiek* (1936) van Leo Polak een bijzondere insteek. Dit is het eerste boek over seksuele ethiek dat vanuit een humanistisch perspectief is bekeken, in plaats van uit een christelijk perspectief.⁹⁷ In zijn publicatie beschrijft hij hoe we naar seksualiteit moeten kijken door middel van rede, in plaats van met negatieve termen als 'zonde' en 'onrein'.⁹⁸ Hij heeft kritiek op termen als reinheid en zedelijkheid, omdat deze termen volgens hem niet van toepassing zijn op biologische processen. Seksualiteit is een natuurlijk proces en daarom niet te beoordelen in termen van zedelijkheid. Het verschil in wat wel en niet zedelijk is hangt niet af van de gehuwde staat, seksualiteit is in beide gevallen niet zedelijk te beoordelen of veroordelen.⁹⁹ Polak maakt daarnaast korte metten met de negatieve kijk op anticonceptie en masturbatie, volgens hem zijn beide natuurlijk en daarom niet onzedelijk. Polak vergelijkt anticonceptie met andere middelen die bescherming bieden, zoals zonnebrillen en rubberen handschoenen en concludeert hieruit dat anticonceptie net zo natuurlijk is als deze andere middelen.¹⁰⁰

Wat wel zedelijk beoordeeld kan worden, is het karakter. Homoseksualiteit kan niet veroordeeld worden, het draait allemaal om karakter. Er zijn zowel goede als slechte homoseksuelen en goede en slechte heteroseksuelen. Prostituees kunnen om dezelfde reden niet veroordeeld worden, ook zij kunnen van karakter goed zijn, al is het systeem waar zij deel van uitmaken slecht door uitbuiting en vrouwenhandel.¹⁰¹ 'Zedelijke aanleg' is volgens Polak aangeboren en heeft dus ook invloed op het nageslacht.¹⁰² Seksuele ethiek gaat voor Polak daarom over huwelijkskeuze en het nageslacht dat daaruit voortkomt. Hij is voorstander van 'zedelijke eugeniek met ethische selectiepolitiek'.¹⁰³ Het hoofdstuk over zedelijke eugeniek is door historici verschillend geïnterpreteerd, historicus Homme Wedman ziet dit stuk als een oproep van Polak aan Nederlanders om zedelijkheid in gedachten te houden bij de huwelijkskeuze. Anderen zien dit als een verwijzing naar de gedwongen sterilisaties die in Europa in de jaren dertig plaatsvonden.¹⁰⁴

Seksuele ethiek in de eerste helft van de twintigste eeuw

Veranderingen in kennis op het gebied van seksualiteit resulteerden in verschillende stromingen in de seksuele ethiek in Nederland. Via tijdschriften verspreidden de NMB en de RLB in het begin van de

---

⁹⁶ Ibidem, 48.

⁹⁷ Nabrink, *Seksuele hervorming in Nederland*, 181.

⁹⁸ L. Polak, *Sexuele ethiek* (Amsterdam 1936) 27, 76.

⁹⁹ Polak, *Sexuele ethiek*, 33-34.

¹⁰⁰ Ibidem, 79, 104.

¹⁰¹ Ibidem, 94-95.

¹⁰² Ibidem, 46.

¹⁰³ Ibidem, 52.

¹⁰⁴ Vermeer, 'Waarom eigenlijk kruisjes in plaats van pollutie?', 147.

twintigste eeuw hun standpunten, de NMB over anticonceptie en de RLB over het nastreven van seksuele reinheid. In deze tijdschriften gingen de twee bewegingen met elkaar in debat. De Zedelijkheidswet van 1911, waarin homoseksualiteit opnieuw strafbaar werd, resulteerde in de oprichting van het NWHK, die gelijkheid voor homoseksuelen nastreefde. Ook vanuit individuen werden opvattingen over seksuele ethiek verspreid, met name over de gevolgen die ontwikkelingen en ontdekkingen in de seksuologie hadden op de seksuele ethiek in de maatschappij. De Nederlandse tak van de WLSR, opgericht in 1932, had als doel het wegnemen van vooroordelen over seksualiteit. In 1936 publiceerden zij het boek *Sexuele Ethiek*, het eerste boek dat seksuele ethiek niet vanuit een christelijk perspectief bekeek.

Ethiek in voorlichtingsliteratuur

De voorlichtingsliteratuur van de eerste helft van de twintigste eeuw heeft twee doelen: aan de ene kant moet het de lezer informeren hoe hun lichaam werkt, aan de andere kant moeten er duidelijke grenzen gesteld worden voor de lezer. Er moest duidelijk gemaakt worden wat wel en niet juist is op seksueel gebied in een gezond huwelijk. Dit komt overeen met het werk van Jessamyn Neuhaus, die in haar onderzoek naar Amerikaanse huwelijksgidsen concludeerde dat deze gidsen de seksuele normen van de samenleving reflecteerden.¹⁰⁵ Aan de hand van een aantal voorlichtingsboeken uit de eerste helft van de twintigste eeuw zal in dit hoofdstuk gekeken worden naar de manier waarop seksuele ethiek behandeld werd in Nederlandse boeken over seksuele voorlichting. De beschouwde boeken zijn geschreven vanuit een christelijk perspectief. De mate waarin religie de ethiek beïnvloedt, bijvoorbeeld door bepaalde seksuele handelingen als zondig te bestempelen, verschilt per boek. Er zijn een aantal thema's in de voorlichtingsboeken waarin ethiek een rol speelde, deze zullen hier uiteengezet worden.

Zedelijkheid en reinheid

In alle voorlichtingsliteratuur die voor dit hoofdstuk onderzocht is, vermeldt de auteur wat hij verstaat onder zedelijkheid en reinheid. Ze stellen allemaal vast dat seksualiteit op zichzelf niet onzedelijk is, maar dat bepaalde handelingen of gedachten wel onzedelijk kunnen zijn. Zo wordt in het katholieke boek *Seksueele gezondheidsleer* (1905) onzedelijkheid uitgelegd als het hebben van 'lichtzinnige grondbeginselen' omtrent seksualiteit.¹⁰⁶ In dit boek vinden we de theorie van de degeneratie terug, volgens de auteur hadden ouders ook invloed op de zedelijkheid van een individu. De basis van het zedelijkheidsgevoel zou overerfbaar zijn. Het hebben van onzedelijke ouders kon echter geen excuus zijn voor onzedelijke mensen, de basis van het zedelijkheidsgevoel was weliswaar bepaald maar mensen konden hun eigen lot bepalen.¹⁰⁷

In het boek *Het sexueele leven van den mensch* (1937) stelt de auteur in het begin vast wat 'zedelijkheid' betekent. Volgens hem is dit 'de zin van het bestaan vervullen'. Seksualiteit is een natuurlijk verschijnsel en daarom neutraal, maar handelingen binnen het gebied van de seksualiteit kunnen wel onzedelijk zijn.¹⁰⁸ Te vroeg seksueel actief zijn was een van deze onzedelijkheden, geestelijke rijpheid was naast fysieke rijpheid een noodzaak.¹⁰⁹ Het was ook mogelijk om de geslachtsorganen te 'misbruiken', dit was aan de orde als de organen meer gebruikt werden dan ze aan kunnen.¹¹⁰ Tijdens de menstruatie van de vrouw hoort men geen seks te hebben, de vrouw is dan

---

¹⁰⁵ Neuhaus, 'The importance of being orgasmic', 448.

¹⁰⁶ Schönenberger en Siegert, *Seksueele gezondheidsleer*, 7.

¹⁰⁷ Ibidem, 21.

¹⁰⁸ Kahn, *Het sexueele leven van den mensch*, 57-58.

¹⁰⁹ Ibidem, 94.

¹¹⁰ Ibidem, 80-81.

‘onrein’.¹¹¹ Reinheid heeft in dit boek een dubbele betekenis, het kan zowel over hygiënische reinheid als over zedelijke, innerlijke reinheid gaan. Innerlijke reinheid was van belang om mensen te behoeden voor verkeerde handelingen en gevaren, remmingen waren noodzakelijk voor een ‘normaal geslachtsleven’.¹¹² Het boek, geschreven door de Duitse arts Fritz Kahn en vertaald door dokter L. Heijermans, bevat informatie over de geslachtsorganen en allerlei vormen van seksualiteit. Heijermans heeft niet alleen het boek vertaald, maar ook bewerkt om het geschikter te maken voor het Nederlandse publiek. Met name op het gebied van zedelijkheid zou het originele boek tekortgeschoten hebben, het zou te veel gericht zijn op biologische aspecten.¹¹³ In de voetnoten van dit boek voegt Heijermans opmerkingen toe, soms om zich te distantiëren van uitspraken van de auteur, andere keren om opmerkingen over zedelijkheid of de seksuele cultuur in Nederland te maken.

Zedelijkheid kon daarnaast ook religieus bepaald zijn. Het boek *Het groote verbond (een boek voor verloofden en jonggehuwden)* (1947) van de gynaecoloog A.W. Ausems is geschreven vanuit een katholiek perspectief. Het boek beantwoordt vragen die vrouwen in het spreekuur van Ausems veelal stellen. Het behandelt onderwerpen als de menstruatie en de zwangerschap, maar ook seksuele ethiek binnen het huwelijk. De nadruk wordt hier steeds gelegd op de ‘natuurwetten zoals die door God zijn voorgeschreven’, ethiek wordt voor Ausems bepaald door de Bijbelse voorschriften.¹¹⁴

De populaire voorlichtingsgids *Het Volkomen Huwelijk* (1925) behandelt ethiek op een bijzondere manier. Het boek bevat intermezzo's, waarin ‘aphorismen’ van verschillende historische figuren vermeld worden. Zo komen bijvoorbeeld zinsneden uit werken van Nietzsche, Balzac en Cats aan bod, waarin onderwerpen zoals liefde, het huwelijk en seksualiteit worden bejubeld. Voor het ‘volkomen huwelijk’ is seksualiteit belangrijk, toch wordt in dit boek wel een grens getrokken. Het pathologische, ‘ziekelijk-sexueele’ is een lastige lijn om te trekken volgens de auteur, maar mensen die genot halen uit het pijnigen van anderen of zichzelf overtreden deze grens.¹¹⁵ De auteur benadrukt daarnaast hoezeer ethiek afhangt van godsdienst, zo bestaan in het jodendom sterke regels over wat wel en niet ‘rein’ is op seksueel gebied, met name als het gaat om de reinheid van de vrouw tijdens de menstruatie.¹¹⁶ De katholieke kerk verbiedt het gebruik van anticonceptie en evenals het jodendom keuren zij alleen een ‘normale’ houding tijdens seks goed.¹¹⁷ De protestantse kerk heeft geen regels over seksualiteit volgens de auteur. De conclusie van de auteur is dat, welke religie men ook aanhangt, deze religie niet in de weg zal staan van het volkomen huwelijk. Uiteindelijk hangt wat goed of fout is binnen het gebied van de seksualiteit af van de intentie erachter, enkel de techniek onder de knie krijgen is niet genoeg volgens de auteur, het gaat om een samensmelting van twee zielen.¹¹⁸

---

¹¹¹ Ibidem, 87.

¹¹² Ibidem, 111.

¹¹³ F. Kahn, *Het sexueele leven van den mensch*, vert. L. Heijermans (Amsterdam 1937) VI.

¹¹⁴ A.W. Ausems, *Het groote verbond: een boek voor verloofden en jong-gehuwden* (Utrecht 1947) 229.

¹¹⁵ Van de Velde, *Het volkomen huwelijk*, 157.

¹¹⁶ Ibidem, 317.

¹¹⁷ Ibidem, 321.

¹¹⁸ Van de Velde, *Het volkomen huwelijk*, 324.

Wat de boeken verbindt, is dat ze allemaal aangeven dat seks alleen binnen een huwelijk zedelijk kan zijn. Daarnaast wijzen ze allemaal op het belang van educatie over seksualiteit, zowel voor kinderen als jongvolwassenen. Preutsheid zou hand in hand gaan met onzedelijkheid, seksualiteit mysterieus houden zou voor kinderen namelijk een reden zijn om hun verdere leven seksualiteit als iets stiekems en zondigs te zien.¹¹⁹ Kinderen moeten leren over de natuurlijke lichamelijke functies.¹²⁰ Ook in het huwelijk is educatie van belang, om een goed huwelijk te hebben is het de bedoeling dat mannen hun vrouwen leiden in zaken omtrent seksualiteit.¹²¹

Het idee dat je kinderen goed moet informeren, zodat ze leren hoe ze zich moeten beheersen, komt ook terug in boeken voor ouders. In *Wat zal ik mijn kind zeggen* (1931) van dokter J. de Roeck stelt de auteur stelt dat onwetendheid niet automatisch reinheid betekent, reinheid is de beheersing om neigingen te onderdrukken. Het is daarom de taak van de ouders om de kinderen in te lichten over seksualiteit, in combinatie met een religieuze opvoeding, want het geloof gaat de kinderen op latere leeftijd helpen zich te beheersen.¹²²

Geboortebeperving

De ethiek omtrent geboortebeperving, een belangrijk maatschappelijk thema in de twintigste eeuw, is ook terug te zien in de voorlichtingsliteratuur. In de voorlichtingsboeken wordt ook aandacht geschonken aan stromingen die zich bezighouden met geboortebeperving, zoals het neomalthusianisme. Het grootste deel van de voorlichtingsliteratuur die in dit hoofdstuk bestudeerd is, houdt zich vast aan het gebod 'wees vruchtbaar en vermenigvuldigt u'. Geboortebeperving wordt als 'zondig' gezien. Toch zijn ook hier verschillende opvattingen te zien, het boek *Seksueele gezondheidsleer* keurt periodieke onthouding goed, omdat het in principe een bevruchting niet verhindert. Dit mag alleen gebeuren als er een reden is om te geloven dat een zwangerschap gevaarlijk zou zijn voor moeder en kind.¹²³ De auteur van *Het sexueele leven van den mensch* geeft een objectief overzicht van anticonceptiemiddelen, maar de vertaler laat zich hierna in een apart hoofdstuk negatief uit over deze middelen. Hij licht het Nederlandse publiek in dat alleen (periodieke) onthouding een acceptabele vorm van geboortebeperving is, omdat dit goedgekeurd is door de Rooms-Katholieke Kerk. De kunstmatige voorbehoedsmiddelen en de stroming van het neomalthusianisme in het algemeen zijn onnatuurlijk en onzedelijk.¹²⁴ Ook *Het groote verbond* vermeldt de stroming van het neomalthusianisme, deze wordt neergezet als iets onnatuurlijks, onzedigs en zondigs. Volgens de auteur is er geen geoorloofde vorm van geboortebeperving, het hoofddoel van het huwelijk is voortplanting. De methode van periodieke onthouding zag hij ook als een schending van de

---

¹¹⁹ Schönerberger en Siegert, *Seksueele gezondheidsleer*, 27, 64.

¹²⁰ Kahn, *Het sexueele leven van den mensch*, 214.

¹²¹ Van de Velde, *Het volkomen huwelijk*, 6.

¹²² De Roeck, *Wat zal ik mijn kind zeggen?*, 11-16.

¹²³ Schönerberger en Siegert, *Seksueele gezondheidsleer*, 166.

¹²⁴ Kahn, *Het sexueele leven van den mensch*, 184.

natuurwet.¹²⁵ De enige acceptabele vorm is complete onthouding, maar dit mag alleen tijdelijk en enkel om een goede reden.¹²⁶

In *Het Volkomen Huwelijk* zien we echter een positieve houding tegenover anticonceptiemiddelen. Hoewel de auteur zelf anticonceptie niet als zondig beschouwt, is hij wel begripvol voor opvattingen die bepaalde religies hierover hebben. Het niet gebruiken van anticonceptie en de onthouding tijdens menstruatie zijn niet in tegenspraak met het volkomen huwelijk, gelovigen kunnen volgens de auteur de ethische voorschriften van hun religie incorporeren in het huwelijk.¹²⁷

Seksualiteit in het huwelijk

Over seksualiteit in het huwelijk zijn de voorlichtingsboeken het eens: seksualiteit binnen het huwelijk is zedelijk, maar ook noodzakelijk voor een goed huwelijk. In *Seksueele gezondheidsleer* wordt beschreven dat echtgenoten in het huwelijk regelmatig seks horen te hebben. De vrouw moet hier rekening houden met de behoeften van haar man, omdat hij anders via een andere weg zijn genot zou gaan zoeken.¹²⁸ *Het Volkomen Huwelijk* benadrukt de samensmelting van twee zielen als hoogste vorm van liefde. Het is wel verkeerd om de fysieke grenzen van de genitalia te overschrijden, maar dit verschilt per persoon, er bestaan geen vaste regels voor hoe vaak men in een huwelijk seks moet hebben.¹²⁹ In *Het sexueele leven van den mensch* en *Het groote verbond* wordt seksuele ethiek tijdens de huwelijksnacht en ‘wittebroodsweken’ besproken. Beheersing en matigheid zijn tijdens de huwelijksnacht en de weken daarna van belang, de echtgenoot moet rekening houden met de onzekerheden en angsten van zijn vrouw.¹³⁰

Verkeerde seksualiteit

De ‘schaduwzijde van het geslachtsleven’ is een term waar in voorlichtingsboeken ‘afdwalingen’ als masturbatie, homoseksualiteit, te sterke of zwakke driften en voor- of buitenhuwelijkse seks onder worden verstaan. Seksualiteit is niet zondig of onzedelijk, maar bepaalde handelingen kunnen dit wel zijn. Deze afdwalingen worden als onzedelijk gezien, maar de gevolgen die de auteurs koppelen aan deze afdwalingen verschillen per boek. In *Seksueele gezondheidsleer* wordt voor mensen die deze afdwalingen vertonen bijvoorbeeld medelijden getoond, hij veroordeelt het straffen van mensen die ‘afdwalingen der geslachtsdrift’ vertonen. Geprobeerd moet worden om deze mensen te genezen, zodat ze geen gevaar voor de samenleving meer vormen. Voor homoseksualiteit wordt onderscheid gemaakt tussen aangeboren en verworven homoseksualiteit. Verworven homoseksualiteit kon ontstaan

---

¹²⁵ Ausems, *Het groote verbond*, 76.

¹²⁶ Ibidem, 83.

¹²⁷ Van de Velde, *Het volkomen huwelijk*, 323.

¹²⁸ Schönenberger en Siegert, *Seksueele gezondheidsleer*, 139.

¹²⁹ Van de Velde, *Het volkomen huwelijk*, 311.

¹³⁰ Kahn, *Het sexueele leven van den mensch*, 72-73; Ausems, *Het groote verbond*, 108.

door alcoholgebruik en masturbatie en viel te genezen. Aangeboren homoseksualiteit viel niet te genezen, maar mocht niet gestraft worden. De natuur had hem tekort gedaan, vanuit zijn eigen standpunt was zijn seksualiteit natuurlijk.¹³¹ Dit komt overeen met het idee dat seksuologen hadden over homoseksualiteit, als een natuurlijk fenomeen in de hersenen.¹³²

In *Het sexueele leven van den mensch* wordt masturbatie als een egoïstische daad beschreven. De auteur stelt dat masturbatie niet slecht is voor de gezondheid, een idee dat pas rond de jaren veertig opkomt.¹³³ Het is geen zonde, het is niet slecht, maar het is slechts een tijdelijke oplossing voor een ongetrouwd persoon en maakt uiteindelijk niet gelukkig.¹³⁴ De auteur van *Het groote verbond*, dat in 1947 gepubliceerd wordt, ziet masturbatie wel als een zonde en overtreding van de natuurwet. Onder de overtredingen van de natuurwet vallen masturbatie, voorhuwelijkse seks, overspel, anticonceptie en abortus, dit zijn allemaal zonden. Overtredingen van de natuurwet zullen gestraft worden door God.¹³⁵ Homoseksualiteit wordt beschreven als tegennatuurlijk en een psychische afwijking, maar ook iets dat zeldzaam is en daarom geen gevaar vormt voor de samenleving. De natuur zelf straft deze mensen niet, maar daar is volgens de auteur de politie voor.¹³⁶

Ethiek in Nederlandse voorlichtingsliteratuur

Concluderend kan worden gesteld dat seksuele ethiek een prominent onderdeel was van de voorlichtingsliteratuur in de eerste helft van de twintigste eeuw. In de voorlichtingsliteratuur zien we dat auteurs veelal eerst vaststellen hoe zij de relatie tussen zedelijkheid en seksualiteit zien. Wanneer boeken vertaald waren, kon de vertaler opmerkingen over de zedelijke situatie in Nederland toevoegen en commentaar geven op de ethiek zoals deze door de auteur werd beschreven. Een overtuiging die in al deze boeken voorkomt, is dat seksualiteit alleen binnen het huwelijk zedelijk kan zijn. Verder wordt de seksuele ethiek in de literatuur beïnvloed door christelijke geloofsovertuigingen, handelingen die volgens de auteurs ingaan tegen de natuurwet zijn onzedelijk. Zo wordt bijvoorbeeld geboortebepanking in de literatuur voornamelijk bestempeld als ‘zondig’, omdat het ingaat tegen het hoogste doel van het huwelijk: voortplanting. Anticonceptie en de stroming van het neomalthusianisme zijn onderwerpen die spelen in de samenleving in deze periode. De ethiek rondom deze middelen en deze stroming, soms de complete afkeuring hiervan, is terug te zien in de voorlichtingsliteratuur. De seksuele ethiek verandert daarmee in de eerste helft van de twintigste eeuw nauwelijks. Ondanks vernieuwde kennis over onderwerpen als anticonceptie, zoals nieuwe geboortebepankingsmiddelen en dat deze geen negatieve gevolgen hebben voor de gezondheid, blijven we een morele afkeuring van deze middelen zien.

---

¹³¹ Schönenberger en Siegert, *Seksueele gezondheidsleer*, 209.

¹³² Matte, ‘International sexual reform and sexology in Europe’, 255.

¹³³ Röling, *Gevreesde vragen*, 141.

¹³⁴ Kahn, *Het sexueele leven van den mensch*, 240-241.

¹³⁵ Ausems, *Het groote verbond*, 227.

¹³⁶ Ibidem, 226.

Een terugkerende opvatting in de voorlichtingsliteratuur is het idee dat seksualiteit op zichzelf niet zondig of onzedelijk kan zijn, maar dat de intenties of specifieke handelingen van een persoon iets onzedelijk kunnen maken. Seksualiteit is een natuurlijk fenomeen en kan daarom niet veroordeeld worden. Verkeerde handelingen, zoals masturbatie, voorhuwelijkse seks, geboortebeperving, abortus, overspel en homoseksualiteit zijn daarentegen wel onzedelijk.

Conclusie

In dit onderzoek is gekeken naar hoe seksuele ethiek in Nederlandse voorlichtingsboeken in de eerste helft van de twintigste eeuw veranderde en hoe dit te koppelen valt aan de veranderingen in biologische kennis over seksualiteit. Er is gekeken naar seksuele voorlichting voor (jong)volwassenen, omdat deze voorlichtingsliteratuur in het historische debat nog onderbelicht is. In het huidige debat is voornamelijk aandacht voor voorlichtingsliteratuur die gericht is op ouders, hoe zij hun kinderen moeten voorlichten. In dit onderzoek is daarom gekeken naar een nieuw perspectief, namelijk wat (aanstaande) echtgenoten volgens toenmalige voorlichtingsboeken zouden moeten weten over seksualiteit. Door naar deze bronnen te kijken wordt duidelijk hoe auteurs seksuele ethiek in het huwelijk voor zich zagen.

Eerst is gekeken naar de stand van de biologische kennis in de eerste helft van de twintigste eeuw, waarin seksuologen nieuwe theorieën hadden over homoseksualiteit en er steeds meer nieuwe kennis over anticonceptie kwam. Deze kennis kwam ook voor in voorlichtingsliteratuur. In het tweede hoofdstuk is gekeken naar hoe over seksuele ethiek geschreven werd. Er waren in het begin van de twintigste eeuw sociale bewegingen die zich bezighielden met en schreven over seksuele ethiek in tijdschriften, zoals de NMB en de RLB. Daarnaast schreven ook individuele auteurs boeken over seksuele ethiek. Er waren in het begin van de twintigste eeuw zowel oproepen tot versoepeling van seksuele normen en waarden, met name op het gebied van anticonceptie, als oproepen tot onthouding en seksuele reinheid. In het laatste hoofdstuk is de seksuele ethiek in voorlichtingsliteratuur aan bod gekomen, waarin is gekeken naar hoe deze verwerkt werd in de voorlichting en hoe deze in relatie staat tot de biologische kennis van die tijd.

Wat opvalt, is dat de ethiek in de onderzochte voorlichtingsliteratuur niet veel verandert in deze periode. De voorlichtingsliteratuur benadrukt het belang van kennis, zowel voor kinderen als volwassenen, het mysterieus houden van seksualiteit zou enkel resulteren in geheimhouding van seksualiteit en onzedigheid in het latere leven. De man werd geacht deze kennis door te geven aan zijn vrouw tijdens het huwelijk. Seksualiteit was een noodzaak in het huwelijk, maar ook hier was beheersing een vereiste, om zedelijkheid te garanderen.

Ondanks pogingen van de Nieuw-Malthusiaanse Bond om anticonceptie onder een breder publiek populairder te maken en stigma's erover weg te nemen, zien we in voorlichtingsliteratuur nog steeds een negatieve houding tegenover deze middelen. De stroming van het neomalthusianisme en de onzedelijke standpunten ervan wordt vaak vermeld in de voorlichtingsliteratuur. Religieuze ideeën over de natuurwet, het plan van God, beïnvloedden de seksuele ethiek omtrent de anticonceptie. Het verhinderen van een bevruchting wordt nog steeds beschouwd als een zonde. Auteurs verschillen wel van mening in hoeverre periodieke onthouding, dat door de Rooms-Katholieke Kerk is goedgekeurd, zedelijk is.

In de ethiek omtrent ‘verkeerde seksualiteit’ zijn wel duidelijk veranderingen te zien in de onderzochte bronnen, die deels overeenkomen met theorieën uit de seksuologie. Onder verkeerde seksualiteit worden vooral masturbatie, buitenechtelijke seks, homoseksualiteit en abortus verstaan, dit wordt allemaal als onzedelijk beschouwd. Toch zijn er wel variaties te zien in de manier waarop auteurs deze afdwalingen beschrijven. Over homoseksualiteit zien we in een voorlichtingsboek uit 1905 terug dat homoseksuelen niet gestraft moeten worden, dit is in lijn met hoe seksuologen toen over homoseksualiteit schreven. Hoewel homoseksualiteit onzedelijk was, konden deze mensen er niets aan doen en dus moest medelijden worden getoond. In voorlichting uit latere jaren zien we echter weer terug dat homoseksualiteit als een zonde wordt beschouwd, de boodschap verschilt dus per boek en auteur. Ook is er een verschil te zien in hoe naar masturbatie gekeken wordt. De ethiek rondom masturbatie was eerst gebaseerd op biologische en religieuze bezwaren, het was zowel schadelijk voor de gezondheid als een zonde. Rond de jaren veertig kwam het idee op dat masturbatie niet schadelijk zou zijn. Dit is terug te zien in een voorlichtingsboek uit 1937, waarin staat dat het niet slecht voor de gezondheid zou zijn, maar wel een egoïstische daad. Toch deelt niet elke auteur in de jaren veertig deze visie, in een boek uit 1947 is nog terug te vinden dat masturbatie een zonde en overtreding van de natuurwet is.

Er is dus geen grote verandering in de ethiek in de onderzochte voorlichtingsliteratuur te zien, slechts hier en daar zien we verwijzingen naar veranderingen in biologische kennis, zoals over anticonceptie of de schadelijkheid van masturbatie. Toch zorgt deze nieuwe kennis niet voor een wezenlijke verandering in de ethiek, er wordt vastgehouden aan traditionele ideeën, vaak ondersteund door religie. Een kanttekening die hier wel bij geplaatst moet worden is dat de bronnen van dit onderzoek voornamelijk door katholieke auteurs zijn geschreven. Onderzoek naar andere voorlichtingsliteratuur, vanuit niet-christelijke auteurs, zou een interessante toevoeging zijn en mogelijk een ander beeld kunnen geven. Daarnaast zijn tijdens dit onderzoek slechts zes voorlichtingsboeken geanalyseerd, met een groter bronnencorpus zal een meer nauwkeurige conclusie getrokken kunnen worden.

Bibliografie

Primaire bronnen

- ‘Artikel 248bis’, *Staatsblad van het Koninkrijk der Nederlanden* (1 januari 1911).
- Ausems, A., *Het groote verbond: een boek voor verloofden en jong-gehuwden* (Utrecht 1947).
- ‘Bestaat er een verband tussen rein leven en vegetarisme?’, *Rein Leven Correspondentieblad* (20 september 1907).
- Ellis, H., *Studies in the psychology of sex* (New York 1942).
- Groenewegen, H.Y., ‘Een nieuwe sexueele ethiek?’, *Mens en Maatschappij* 3:2 (1926) 214-218.
- Groenewegen, H.Y., *Het donkere vraagstuk der sexueele ethiek* (Leiden 1923).
- Herbert, S., *Grondslagen der Sexueele Ethiek*, vert. J. de Gruyter (Amsterdam 1922).
- Kahn, F., *Het sexueele leven van den mensch*, vert. L. Heijermans (Amsterdam 1937).
- Nieuw Malthusiaanse Bond, *De middelen ter voorkoming van groote gezinnen* (1885).
- Polak, L., *Sexueele ethiek* (Amsterdam 1936).
- De Roeck, J., *Wat zal ik mijn kind zeggen? Een boekje voor ouders* (Amsterdam 1931).
- Schoemaker-Frentzen, M., *Mogen wij zwijgen?* (2e druk; Leiden 1914).
- Schönenberger, F. en W. Siegert, *Seksueele gezondheidsleer* (2e druk; Almelo 1905).
- Van de Velde, Th.H., *Het volkomen huwelijk: een studie omtrent zijn physiologie en zijn techniek voor den arts en den echtgenoot geschreven* (14e druk; Amsterdam 1935).

Literatuur

- Bauer, H., *The Hirschfeld Archives: violence, death and modern queer culture* (Philadelphia 2017).
- Brandhorst, H., ‘From neo-Malthusianism to sexual reform: the Dutch section of the World League for Sexual Reform’, *Journal of the History of Sexuality* 12:1 (2003) 38-67.
- Butler, ‘Performative acts and gender constitution: An essay in phenomenology and feminist theory’, *Theatre journal* 40:4 (1988) 519-531.
- Carter, J.B., ‘Birds, bees and venereal disease: Toward an intellectual history of sex education’, *Journal of the History of Sexuality* 10:2 (2001) 213-249.
- Exalto, E., ‘Sexual hygiene: Dutch reflections on the adolescent body in the early twentieth century’, *History of Education* 48:4 (2019) 516-528.
- Gijs, L. en K. Slob, ‘De geschiedenis van de seksuologie: een kennismaking’ in: L. Gijs en W.L. Gianotten eds., *Seksuologie* (Houten 2009) 23-43.
- De Groot, A., ‘De lust tot last. De Rein Leven Beweging als pionier in de strijd om de nieuwe mens’, *Groniek* 20 (1993) 55-64.

- Haerberle, E.J., 'The history and concept of sexology', *Journal of Sex Education and Therapy* 5:2 (1979) 68-71.
- Hekma, G., 'Geen "gewoon sodemietersch snolletje": het zondig bed van Jacob Israël de Haan' in: Jaap Blansjaar, Bubb Kuyper en Wil Vogel eds., *Mag ik je voorzichtig op mijn bestaan wijzen. Een vriendenboek voor Nop Maas* (Haarlem 2009) 73-96.
- Hekma, G., 'Geschiedenis der seksuologie, sociologie van seksualiteit', *Sociologische Gids* 32:5-6 (1985) 352-370.
- Herzog, D., *Sex after fascism: Memory and morality in twentieth-century Germany* (Princeton 2005).
- Herzog, D., *Sexuality in Europe: A twentieth-century history* (2011).
- Hollewand, K., 'De complete clitoris: ontdekt, vergeten en genegeerd?', *Jaarboek voor Nederlandse Boekgeschiedenis* 29:1 (2022) 179-216.
- Laipson, P., "'Kiss without shame, for she desires it": sexual foreplay in American marital advice literature, 1900-1925, *Journal of Social History* (1996) 507-525.
- Laqueur, T., *Making sex: Body and Gender from the Greeks to Freud* (Cambridge 1992).
- Leng, K., 'Historicising "compulsory able-bodiedness": The history of sexology meets queer disability studies', *Gender & History* 31:2 (2019) 319-333.
- Matte, N., 'International sexual reform and sexology in Europe, 1897-1933, *Canadian Bulletin of Medical History* 22:2 (2005) 253-270.
- Matysik, T., *Reforming the Moral Subject: Ethics and Sexuality in Central Europe, 1890-1930* (Ithaca 2008).
- Mooij, A., "'Eene kentering in de publieke opinie, die wij met blijdschap constateerden". Prostitutie, geslachtsziekten en de strijd om de moraal', *Amsterdams Sociologisch Tijdschrift* 19:4 (1993) 3-41.
- Musaph, H., 'Sexology in the Netherlands', *Experimental and Clinical Endocrinology & Diabetes* 98:5 (1991) 57-59.
- Nabrink, G., *Seksuele hervorming in Nederland: achtergronden en geschiedenis van de Nieuw-Malthusiaanse Bond (NMB) en de Nederlandse Vereniging voor Seksuele Hervorming (NVSH) 1881-1971* (Nijmegen 1978).
- Neuhaus, J., 'The importance of being orgasmic: Sexuality, gender and marital sex manuals in the United States, 1920-1963, *Journal of the History of Sexuality* 9:4 (2000) 447-473.
- Rigter, R., *Met raad en daad. De geschiedenis van de gezondheidsraad 1902-1985* (Erasmus Universiteit Rotterdam, PhD Thesis, 1992).
- Röling, H.Q., *'De tragedie van het geslachtsleven': Dr. J. Rutgers (1850-1924) en de Nieuw-Malthusiaanse Bond (opgericht 1881)* (Amsterdam 1987).
- Röling, H.Q., *Gevreesde vragen: geschiedenis van de seksuele opvoeding in Nederland* (Amsterdam 1994).
- Röling, H.Q., 'The Experience of Sex Education in the Netherlands and Flanders in Childhood

- Memories from the First Half of the Twentieth Century' in: Lutz Sauerteig en Roger Davidson eds., *Shaping sexual knowledge: A cultural history of sex education in twentieth century Europe* (New York 2009) 248-262.
- Röling, H.Q., 'The Problem of Sex Education in the Netherlands in the Twentieth Century' in: Marijke Gijswijt-Hofstra en Hilary Marland eds., *Cultures in child health in Britain and the Netherlands in the twentieth century* (Leiden 2003) 243-263.
- Scott, J., 'Gender: A Useful Category of Historical Analysis', *The American Historical Review* 91:5 (1986) 1053-1075.
- Stoler, A.L., 'Making empire respectable: the politics of race and sexual morality in the 20th-century colonial cultures', *American ethnologist* 16:4 (1989) 634-660.
- Tielman, R., 'Dutch gay emancipation history (1911-1986)', *Journal of Homosexuality* 13:2-3 (1987) 9-17.
- Vermeer, L., 'Waarom eigenlijk kruisjes in plaats van pollutie? Het dagboek (1901-1941) van Leo Polak in relatie tot het discours tegen masturbatie', *De Moderne Tijd* 1:2 (2017) 134-159.
- De Vries, P., *Kuisheid voor mannen, vrijheid voor vrouwen: de reglementering en bestrijding van prostitutie in Nederland, 1850-1911* (Hilversum 1997).
- Wolkoff, R.L., *The ethics of sex: individuality and the social order in early twentieth century American sexual advice literature* (Michigan 1974).
- Wouters, C., 'Seks en de seksen vóór en na de Seksuele Revolutie' in: S.W. Couwenberg ed., *Seksuele revolutie ter discussie. Van Phil Bloom tot Sex and the City* (Budel 2005) 106-127.